

Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az *Under the Frog* c. regényben

Heltai Pál

1. A kulturálisan kötött kifejezések fordíthatósága

A kulturálisan kötött kifejezéseket (más néven reáliákat) gyakran emlegetik a „lefordíthatatlan”, vagy legalábbis nehezen fordítható elemek között. Tellinger (2003: 59) szerint „A reáliák kísérői a velük egybefonódott konnotációk, azok az érzelmi és értelmi árnyalatok, melyeket például egy orosz emberben a *sza-movár*, *trojka*, *sztjepp* vagy a *tajga* szó vált ki, és egy idegen számára nehezen érthetők.” Így aztán a kulturálisan kötött kifejezések fordítása vagy lehetetlen, vagy lehetséges, de nem igazán adja vissza az „eredetit”.

Ehhez két megjegyzést fűzhetünk: egyrészt a fordítók általában sikeresen fordítják a kulturálisan kötött kifejezéseket is, másrészt az az elkerülhetetlen veszteség, amelyre Tellinger utal, nem csupán a fordításra, hanem általában minden kommunikációra jellemző.

Ami az első megjegyzést illeti, tudjuk, hogy a kulturálisan kötött kifejezések fordítási nehézségei több tényezőre vezethetők vissza: a referens meglétére vagy hiányára a célnyelvi kultúrában, a referenciális jelentések eltéréseire, a konnotatív (asszociatív) jelentések különbségeire és a referensre vonatkozó enciklopédikus ismeretek különbségeire. Mindezek a különbségek különböző fordítási eljárásokkal többnyire áthidalhatók. Pedersen (2005) szerint a kulturálisan kötött kifejezések fordítási nehézségeiben szerepet játszó tényezők ritkán jelentkeznek olyan konfigurációban, amely ténylegesen megghiúsítaná a fordítást.

Tellingernek kétségtelenül igaza van abban, hogy a legnagyobb nehézséget a konnotatív (asszociatív) jelentések okozzák. A reáliák fordítási módszerei általában kielégítő megoldást nyújtanak, de gyakran előfordul, hogy a fordítás nem képes mindazokat a konnotációkat, érzelmi jelentéseket átadni, amelyeket az eredeti kifejezés az eredeti olvasó számára jelenthet. Hogy később elemzendő forrásunkból vegyünk egy példát: ugyanazt jelenti-e az angol olvasó számára a *Polish-Hungarian friendship*, mint a magyar olvasó számára a *lengyel-magyar barátság* (169/210)? Mit tud egy angol arról, amit egy magyar tud a lengyel-magyar barátság történetéről, megnyilvánulási formáiról?

Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy az asszociatív jelentések átadása nem csak a fordítás során okoz nehézséget, hiszen tudjuk, hogy egy-nyelvű kommunikáció esetén is mennyire nehéz ugyanazt az érzelmi-asszociatív jelentést átadnunk. Minden embernek más a kognitív környezete: az élet-tapasztalata, érzelmi története, a világra vonatkozó (enciklopédikus) ismeretei, a közvetlen fizikai és diskurzuskörnyezete. A kommunikáció során a beszélő

saját élettapasztalatából, érzelmeiből, ismereteiből indul ki, és az ezek alapján kialakított mentális reprezentációkat fejezi ki verbális eszközökkel. Ezek a megnyilatkozások hasonlítanak a kifejezni kívánt gondolatokra, de nem tökéletesen azonosak velük. Feldolgozásuk során a hallgató saját kognitív környezetéből indul ki, tehát saját élettapasztalata, érzelmei, enciklopédikus ismeretei, fizikai és diskurzuskörnyezete alapján értelmezi a megnyilatkozást, és épít fel belőle mentális reprezentációt. Ez hasonlít a beszélő eredeti gondolataira, de nem azonos – nem lehet teljesen azonos – velük. A legtöbb esetben azonban a hasonlóság elég a kielégítő kommunikációhoz.

A fordítás során ugyanez történik, azzal a különbséggel, hogy a nyelvi és kulturális eltérések miatt a másodlagos (a célnyelvi) közönség kognitív környezete jobban eltér a szerzőétől, mint az elsődleges, forrásnyelvi közönségé. Ennek megfelelően a kulturálisan kötött kifejezések fordításának nehézségei nem csupán a nyelvek közötti fordítás problémái, hanem általában a kommunikáció problémái. Azonos nyelv esetén is nehéz egy tudattartalmat egy másik embernek átadni, aki más fogalomrendszerrel, más ismeretekkel és tapasztalatokkal, más érzelmi asszociációkkal rendelkezik.

Mindehhez ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy a kommunikáció, és ezen belül a fordítás, többnyire lehetséges, ha a sikeres kommunikációtól, illetve fordítástól nem várjuk el az eredeti gondolattal, illetve szöveggel való tökéletes azonosságot (ekvivalenciát), hanem megelégszünk a kielégítő mértékű, optimális hasonlósággal.

2. A kulturálisan kötött kifejezések idegenítő és honosító fordítása

A kulturálisan kötött kifejezések fordításában a fordító általában több módszer között választhat, és nyilván azt a módszert választja, amely optimális hasonlóságot biztosít, azaz megfelelő kontextuális hatást ésszerű feldolgozási erőfeszítés mellett, tehát megfelel a relevancia elvének (Gutt 1991).

Ha a „megfelelő kontextuális hatásnak” fontos része az az információ, hogy az adott szöveg egy idegen nyelvkultúrából származik, és ha a célnyelvi olvasó szempontjából fontos, hogy ismereteket szerezzen a forrásnyelvi kultúráról, akkor a fordító inkább azokat a módszereket választja, amelyek megfelelnek ennek a célnak. Ez az idegenítő fordítás. Ebben az esetben a célnyelvi olvasó feldolgozási erőfeszítése nő, de ezt ellensúlyozza az a többlet-információ, amelyet az ilyen fordítás ad. Ha a fordító arra törekszik, hogy a célnyelvi olvasó minél könnyebben fel tudja dolgozni a fordítást, akkor inkább olyan módszereket használ, amelyek nem utalnak a szöveg idegen eredetére (honosító fordítás), és a célnyelvi olvasó ismeretei alapján könnyen értelmezhetők. Így a kontextuális hatás kisebb, de a feldolgozási erőfeszítés is csökken, hiszen a célnyelvi szövegben az olvasó jól ismert fogalmakkal és nyelvi formákkal találkozik. Ez gyakran adaptációt jelent: ha a *whisky*t *pálinkának* fordítjuk, akkor valami hasonlóval helyettesítjük. A honosító fordítás persze esetenként félre is vezetheti az olvasót, hiszen a *whisky* nem azonos a *pálinkával*. Mindamellet mindkét fordítási

módszer biztosíthatja az optimális hasonlóságot, attól függően, hogy az olvasó számára mi fontosabb, milyen ismeretekkel rendelkezik, és mik az elvárásai.

2.1 Néhány fordítási módszer

A kulturálisan kötött kifejezések számos fordítási módszere közül itt csak néhányat mutatunk be, főleg az idegenítő és honosító fordítás szempontjából. A teljesség igénye nélkül említhetjük meg tehát a következő módszereket. A *bryndzové halušky* például fordítható magyarra a következő módokon:

1. táblázat
A reáliák fordításának néhány módszere

Közvetlen átvétel	<i>bryndzové halušky</i>
Közvetlen átvétel + fordítás v. magyarázat	<i>bryndzové halušky, azaz juhtúrós galuska</i>
Tükörfordítás	<i>juhtúrós galuska</i>
Parafrázis, kifejtés	<i>burgonyás (krumplis) galuska, tipikus szlovák étel, amelyre juhtúrót és szalonnapörcöt tesznek; Magyarországon sztrapacska néven ismerik</i>
Adaptálás	<i>túrós csusza; sajtos tészta</i>

A közvetlen átvétel és a magyarázatok nyilvánvalóan az idegenítő fordításban gyakoribbak, míg az adaptálás a honosító fordításban. A tükörfordítás lehet semleges, de tükrözheti az idegen kifejezés szemléletét, és akkor inkább az idegenítő fordításhoz tartozik.

2.2 Kulturálisan kötött kifejezések egynyelvű kommunikációban

A kulturálisan kötött kifejezések az egynyelvű kommunikációban is megjelennek. Jól ismerjük az irodalomból a *couleur locale* biztosítására használt eszközöket, például egy-egy tájszó használatát. Ezeknek a feldolgozása ugyanúgy többlet-erőfeszítést igényel, mint a fordításban megjelenő kölcsönszavaké vagy körülírásoké, és ugyanúgy többlet-információt adnak a szóban forgó (csoport) kultúráról.

Más nyelvkultúrákból származó kulturálisan kötött kifejezések megjelenhetnek eredeti, nem fordított szövegekben, például útleírásokban, vagy olyan irodalmi művekben, amelyek más országokban játszódnak. Jókai különböző országokban játszódó művei tele vannak kulturálisan kötött kifejezések hol idegenítő, hol honosító fordításaival. Mikszáth műveiben gyakran találkozunk szlovákból átvett szavakkal (főleg reáliák megnevezésével). Ebben az esetben is fordítással van dolgunk, azzal a különbséggel, hogy nem az egész szöveg fordí-

tás, hanem csak egyes szavak és kifejezések. A fordítás módszerei és az egyes megoldások funkciói ugyanazok, mint az idegen nyelvből történő fordítás esetében: a fordítás vagy honosító, vagy idegenítő, a célnyelvi közönség elvárásaitól és ismereteitől, illetve az író szándékától függően.

Szemere Bertalan *Utazás külföldön* c. könyvében jelentős számban találunk kulturálisan kötött kifejezéseket. Fordítási módszerei vegyesek, de világosan érezhető, hogy fő törekvése az angol kultúráról és jellegzetes intézményeiről minél több és pontosabb információt adni, ezért inkább az idegenítő fordításhoz sorolható megoldásokat használ. Néhány példa: *parti víztartók (docks)...Hét óra körül szálltunk ki a Customhouse-ban...szóval a „sabbath” napon törvény és nép-erkölcs szerint teljes szünet van....Ha London tervrajzára tekintesz, a parkokon és zöld tereken (parks and grounds) kívül még ötven-hatvan zöld pettyeket találsz rajta elszórva. Ezek a square-ek, ... szögletes vagy körtérek ...* (Szemere é.n.).

Ha ugyanezen szempontból megvizsgáljuk Tamási Áron *Ábel Amerikában* c. regényét, úgy találjuk, hogy az inkább a honosító fordítást alkalmazza: nem az amerikai kultúrával és nyelvvél kívánja megismertetni az olvasót, hanem inkább arra törekszik, hogy mindent a saját, székely szemszögéből értelmezzen. Ahol angol szavakat használ, azt némi távolságtartással, iróniával teszi. Néhány példa: *földalatti vasút (metró) ...pénzrejtő szekrény (széf) ...Effele felfutón most közlekedtem először életemben. (lift)...Festett vizet ittak. (feltehetőleg: kólát)...Hát jóféle pálinka jön az üvegből. (whisky) ...Szereti a pálinkát és úgy hívják, hogy mister Robert Swan, vagyis Hattyú Róbert..... Jack a neve [a kutyának]. ... az jutott eszembe, hogy a Jack helyett valami magyar nevet kéne kitalálniMy God, what happened? – Megértettem, azt tudakolja ilyen nagy felkiáltással, hogy mi történt* (Tamási 1943).

Külön érdemes megemlíteni a *Mr.* fordítását. Ennek teljesen jó magyar megfelelője van, minden további nélkül fordíthatjuk *úrnak*. Alapértelmezésben ez nem is kulturálisan kötött kifejezés, legalábbis angol-magyar viszonylatban nem. Különböző fordításokban mégis megjelenik a közvetlen átvétel, mint ahogy Tamásinál is: *mister Bingál, mister Fuksz, mister Dickson, mister Brown, mister Swan*. Nyilvánvaló, hogy itt idegenítő fordítással van dolgunk: bár a fogalom többé-kevésbé azonos, az idegen szó átvétele jelzi, hogy itt idegen kulturális közegben mozgunk, és akár az ilyen egyszerű fogalmak jelentésében is lehetnek különbségek. Bizonyára mást jelent a *Mr.* egy angol vagy amerikai számára, mint az *úr* a magyar számára (vö. az „álreáliák” fogalmával, Heltai 2007). Tamási egy további kontextuális effektust is kifejez a *mister* használatával: aligha kétséges, hogy a *mister*ként emlegetett személyeket ironikusan szemléli.

2.3 A kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása

Ha egy *A* nyelven megírt könyv egy *B* országot, vagy *B* országban játszódó cselekményt ír le, és ezt a könyvet lefordítják *B* nyelvre, akkor – főleg lexikai szempontból – visszafordításról van szó, mivel az „eredeti” mű részben fordítás, hiszen a szerző a *B* országra és kultúrára vonatkozó szavakat, kifejezéseket (köztük a kulturálisan kötött kifejezéseket is) *B* nyelvből fordította *A* nyelvre. Ezeknek a szavaknak a *B* nyelvre történő fordítása tehát visszafordítás.

A visszafordítás során a honosító és idegenítő fordítás fogalma kissé módosul. A honosító fordítás itt azt jelenti, hogy a forrásnyelvi szöveg egyes semleges, nem kulturálisan kötött kifejezésnek látszó elemeit kulturálisan kötött kifejezéssel fordítjuk – megkeressük, illetve megtaláljuk a célnyelvben azokat a kulturálisan kötött kifejezéseket, amelyeket a forrásnyelvi szöveg valamilyen semleges módon, vagy éppen honosító fordítással adott vissza. Az idegenítő fordítást pedig úgy kell értelmeznünk, hogy a célnyelvi szöveg szándékosan nem az eredeti kifejezést keresi meg, hanem inkább a forrásnyelvi (fordított) kifejezésből indul ki, mivel azt akarja érzékeltetni, hogyan látja a szerző a célnyelvi kultúrát.

3. Egy angol regény visszafordítása magyarra

Tibor Fischer *Under the Frog* c. regénye 1992-ben jelent meg, és komoly sikere volt Angliában. Az író angol anyanyelvű, és a regényt angolul írta, de az ötvenes évekbeli Magyarországról szól. Fischer szülei 1956-ban vándoroltak ki és telepedtek le Angliában, tehát az író a magyarországi eseményekre vonatkozó ismereteit szüleitől szerezte. Itt tehát egy informális, korlátozott (lexikai szintű) fordítási folyamatról van szó: az apa elmesélte fiának, mi történt Magyarországon az ötvenes években, és közben (ha angolul mesélte, akkor ő maga, ha magyarul, akkor az író) angolra fordított egy sor kulturálisan kötött kifejezést is. A fordítást az író nyilván tovább alakította, finomította.

A könyv magyar fordítása 2005-ben jelent meg *A béka segge alatt* címmel; a fordító Bart István volt. A fordító szerint (személyes közlés) itt „valójában magyar regénnyel van dolgunk, amely különféle okokból angolul íratott meg. Magyar apa meséli el a történetet angol fiának.” A fordítás tehát a fordító szerint is valójában visszafordítás.

Ebben a tanulmányban az eredeti angol szövegben és a magyar fordításban előforduló kulturálisan kötött kifejezéseket vizsgálom. A két szöveget párhuzamosan olvastam, és a két szöveget összevetve azonosítottam a kulturálisan kötött kifejezéseket.

3.1. Honosító fordítás a regényben

A magyar szövegben szereplő kulturálisan kötött kifejezések vizsgálata azt mutatja, hogy a fordító többnyire a honosító fordítási módszereket alkalmazta, és sokszor briliáns módon találta meg az eredeti magyar kifejezést. Így például az angol *record breaking lathe operators* kifejezést a magyar szöveg *sztahanovista esztergályosok* kifejezéssel fordítja (77/98). Feltételezhetjük, hogy az utóbbi kifejezést a magyar olvasó könnyebben érti, mint a szó szerinti fordítást (‘rekordokat döntőgető esztergályosok’), különösen az adott szöveggörnyezetben (a korai 1950-es években), és ráadásul sokkal több információt (nagyobb kontextuális hatást) nyújt a számára. Ugyanezt mondhatjuk egy sor más honosító fordítási megoldásról, például a következőkről:

2. táblázat
Honosító fordítási megoldások

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
for small amounts of money	filléres alapon	3/7
you can't rush reality	ami nem megy, azt nem kell erőltetni	12/18
evil scum like this	az ilyen ádáz fasiszta fenevadaktól	23/32
cheating	puskázás	53/70
the village Jew	a falu zsidaja	61/78
with a stove in the centre	a közepén kemence állt	61/78
beret	micisapka	95/118
the football team	az aranylábú fiúk	150/187
swindle	bunda	155/192
crates of wine	demizsonok	165/205
well brought-up girls	jólnevelt urilányok	184/228
her quilted Soviet jacket	pufajkában	233/288

Nem lehet azonos az angol és a magyar olvasóra gyakorolt hatás az oroszokra vonatkozó szavaknál sem. Az angolban néhol felbukkanó the *Ivans*, továbbá a *Russian(s)* és a *Soviet(s)* a magyar szövegben szinte mindenütt *ruszlik*. A különbség magyar anyanyelvű olvasó számára nem szorul magyarázatra. Az angol szerző a magyar *felszabadít* ironikus értelmében használja a *liberate* szót az angol szövegben – kérdés, hogy egyáltalán érthető-e ez a célzás az angol olvasó számára. A *málenki robot*-tal kapcsolatos enciklopédikus ismeretek is hiányoznak az angol olvasónál:

3. táblázat
Oroszokra vonatkozó kifejezések visszafordítása

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
translating the Ivans' request	tolmácsolta a ruszlik óhajait	26/35
waving his submachine gun, the davai guitar, in the winning way the Ivans had	A rusziktól immár megszokott megnyerő egyszerűséggel rájuk fogta géppisztolyát, a davajgitárt	27/37
liberating some item	felszabadítottak maguknak egyet-mást	27/37

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
malenky robot	málenki robot	28/37
by some Soviet	egy ruszki	89/112
the Russians	a ruszkek	89/112

A fordító kiválóan ismeri az ötvenes évek magyar nyelvhasználatát, a korai szocializmus kulturálisan kötött kifejezéseit:

4. táblázat

A korai szocializmus kulturálisan kötött kifejezéseinek visszafordítása

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
bourgeois lineage	polgári származás	8/13
peace committees	békeharcos bizottság	19/26
so the black beetle has come	szóval eljött a klerikális reakció	65/84
Yugoslav deviationists	jugoszláv revizionisták	87/109
the gains of the people	a dolgozó nép vívmányai	122/152
a heroic production increase	újabb munkasikereket értem el	123/154
Sleep is bourgeois.	Az alvás burzsoá csökevény.	134/168
a bad element	kártékony elem	200/247
bankrupt capitalism	rohadó kapitalizmus	205/254
the secret files	a titkos káderanyagok	206/255
Comrades... There are no comrades!	Elvtársak ... Itt nincsenek elvtársak!	208/258
the gains of the people	a dolgozó nép vívmányait	213/263
people who had not been in the Communist Party	néhány pártunkívüli tagja is volt	227/280
class alien	osztályellenség	229/283

Külön kell megemlítenünk a *disszidál* szót. Akik éltek a létező szocializmusban, tudják, milyen konnotációi (és következményei) voltak a *disszidálás*nak. Nyugatiak számára maga a fogalom is értelmezhetetlen volt. Ezt jól mutatja az angol szöveg, amely egy sor szinonimát használ arra, amit a fordító következetesen *disszidálás*nak fordít:

5. táblázat
A 'disszidálás' fogalmának megfeleltetése

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
Gy. had got out	Gy-nak már egyszer sikerült a disszidálás	6/11
flight	disszidálás	171/212
Pataki's escape	Pataki disszidálása	176/218
Pataki 's departure	Pataki disszidálásának	184/228
getting out	disszidálás	194/241
He was out.	Disszidálva volt.	250/308

Ha meggondoljuk, hogy a regény arról szól, hogy a főhős mindenképpen *disszidálni* szeretne a Rákosi-korabeli Magyarországról, akkor azt mondhatjuk, hogy a magyar fordítás jobban fejezi ki a regény egyik kulcsszavát.

Ugyancsak külön szót érdemel *Sztálin* nevének fordítása. Itt a fordító a honosító fordítás módszerét követve egyszerre növeli a kontextuális hatást és csökkenti a feldolgozási erőfeszítést. A *nagy*, illetve az *elvtárs* hozzáadásával a szavak számának növekedése ellenére csökken a feldolgozási erőfeszítés, hiszen annyira jól ismertük ezeket a fordulatokat. Ugyanakkor felidézük bennünk azt a kort, amelyben ezek a formulák lépten-nyomon előfordultak – tehát többet mondanak számunkra, mintha *Sztálin* nevét csak önmagában hallanánk.

6. táblázat
A honosító visszafordítás példái

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
Stalin	a nagy Sztálin	136/169
Uncle Joe	Sztálin Jóska	208/258
Stalin	a Generalissimus	209 258
the works of Stalin	Sztálin elvtárs műveinek	237/293

Nem tartozik szigorú értelemben véve a kulturálisan kötött kifejezésekhez, de a fordító több alkalommal használ semleges stílusértékű szavak fordítására bizalmas jellegű szavakat, ami szintén a honosító tendenciákat erősíti:

7. táblázat
Semleges – bizalmas átváltás

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
playing cards	a blattot verte	92/115
throw the book at you	rád varrják az egész Btk-t	128/160
to shape up	hoggy gatyába rázza	132/165
P. insisted	P. kötötte az ebet a karóhoz	195/241
toilet paper	klozettpapír	234/288

A regényben szereplő tulajdonnevek összehasonlítása során azt találjuk, hogy a magyar fordítás jóval több kulturálisan kötött elemet tartalmaz, mint az angol. Az angol regény megírásának folyamatában szerepet játszó magyar-angol fordítás során a tulajdonnevek egy részének kulturális kötöttsége elveszett, és a fordító ezt visszaállítja, tehát nem az angol kifejezést fordítja, hanem azonosítja az eredeti magyar kifejezést. Formailag ez gyakran úgy néz ki, mintha a fordító kiegészítést vagy konkretizálást alkalmazna. Több alkalommal előfordul, hogy az angol szöveg köznévvvel jelöl meg valamit, ami a magyar fordításban tulajdonnévként jelenik meg. Lássunk néhány példát:

9. táblázat
Köznév – tulajdonnév átváltás

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
at the fairground	a Vidám Parkban	19/27
at Ferencváros	a Fradi-pályán	91/114
the army	a Magyar Néphadsereg*	136/169
the railway	a Magyar Államvasutak	202/251
Zsigmond Móricz Square	Móricz Zsigmond körtér	217/268
in the Körút	a Nagykörúton	218/269
a first division basketball player	Egy NB I-es kosaras	220/272
at the Corvin	A Corvin közben	222/275

*Más helyeken: a sereg, a honvédség, a Honvéd

Személynevek fordítása során a fordító szintén több alkalommal használ kiegészítést:

10. táblázat
Személynevek honosító fordítása

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
Krúdy had made a fortune out of	K. bácsi vagyonokat keresett ...	25/33
Mrs Vajda, Mrs Csörgő	a Vajda néni meg a Csörgő néni	33/43
Well, Fischer	Nos, Fischer fiam	50/65
Ladányi	Ladányi atya	57/74
little old ladies	öreg nénik	23/32
schoolmasterly	tanító bácsis	23/32
A charming pensioner in her ...	bájos kis nyugdíjas néni	23/32
the traditional avuncular priest	mesebeli jószágos pap bácsi	68/87

A kiegészítések jelzik, hogy a magyar nyelvkultúrában a személyek közötti viszonyokat gyakrabban jelöljük (*bácsi, néni, fiam* stb.), mint az angolban. (A *bácsi* és a *néni* személynevek nélkül is többször „bekéredzkedik” a magyar fordításba.) Ugyanez a szemléleti különbség jelenik meg abban is, hogy az angol szöveg az angol nyelvszokásnak megfelelően a család egyes tagjait keresztnéven (*Elek, István*) emlegeti. A magyar fordítás követi ezt a gyakorlatot: ebben a tekintetben idegenítő a fordítás, hiszen a magyar olvasó számára könnyebb lenne az azonosítás, ha a keresztnév helyett a családi viszonyra utalna a szöveg (*az apja, ill. a bátyja*). A jelen szerzőnek mindenesetre néhol vissza kellett lapoznia: ki is ez az *Elek*, aki egyre csak ül a karosszékekben, és hogy kerül a főhős lakásába?

3.2 Idegenítő fordítás: történelmi utalások

A történelmi személy- és földrajzi nevek esetében az angol szöveg több alkalommal fűz magyarázatot a névhez. Nyilvánvaló, hogy a magyarázat az angol olvasónak szól, akinek fogalma sincs *Zrínyiről* vagy *Bem apóról*:

11. táblázat
Történelmi események visszafordítása

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
They remembered that they had to run out of a restaurant in the centre of town without paying the bill, doing a Zrínyi, as it was known in the Locomotive ranks, in memory of the great Hungarian general Miklós Zrínyi, who had rushed out of his castle, admittedly to do battle with a Turkish force that outnumbered him ten times (to be completely wiped out).	Még egyáltalán nem merült feledésbe, hogy egy ízben fizetés nélkül távoztak valamely belvárosi étteremből, mégpedig rohanvást, vagyis „mint Zrínyi”, ahogy a Lokomotív köreiben emlegetni volt szokás az esetet a nagy magyar hadvezér Zrínyi Miklós emlékezetére, aki szintén kirohant, jóllehet ő az általa védett várból, hogy megküzdjön a tízszeres török túlerővel (és elessen minden katonájával egyetemben).	18/25
Bem had been the Polish General who was confused about which revolution he was in, and zealously led the Hungarian Army of Independence in 1848 against the Habsburgs and led it very successfully, until the Russians were called in and the Army of Independence proved how Hungarian it was by getting wiped out.	Bem tábornok lengyel volt, aki szinte már azt sem tudta számon tartani, melyik forradalomban harcol, amikor 1849-ben vitézül élére állt a Magyar Honvédségnek, hogy a Habsburgok ellen vezesse, és győzött is mindaddig, amíg be nem hívták ellene az oroszokat, akikkel szemben aztán a honvédség azzal bizonyította magyarságát, hogy megsemmisült.	204/253

A magyar fordítás megtartotta ezeket a magyarázatokot, tehát míg a magyar-angol fordítás során az író (illetve szülei) explicitálnak, az angol-magyar fordítás során a fordító nem hagyja el a magyarázatokot, nem implicitál. Ezt részben tekinthetjük az aszimmetria-elmélet bizonyítékának (Klaudy 2001, 2006, Klaudy és Károly 2005), de valószínűleg inkább arról van szó, hogy a fordító érzékeltetni akarja azt, hogy a magyar olvasó angol regény fordítását olvassa, angol szemüvegen keresztül nézi a magyar történelmet. Ezt megerősíti a fordító személyes közlése is.¹ A magyarázatok megtartását tehát az idegenítő fordítás megnyilvánulásának tekinthetjük, és kapcsolatba hozhatjuk a fordítás relevancia-elméleti megközelítésének azon állításával is, hogy a fordítás interpretív nyelvhasználat: a fordított szöveg azáltal kíván releváns lenni, hogy hasonlít az eredeti szövegre.

A regény relevanciáját nem csupán a történet adja, hanem az is, hogy a magyar olvasó tudja, hogy ezt a történetet az író eredetileg angol közönségnek adta elő.

Ugyanez a fordítói magatartás eredményezhette azt is, hogy az angol szövegben szereplő *Admiral Horthy's son* a magyar fordításban *Horthy admirális fiának* formában jelenik meg. Eredeti magyar műben nyilván a *Horthy fiának*, *Horthy Miklós fiának*, *Horthy Miklós kormányzó fiának* vagy *Horthy István* kifejezést találunk, hiszen nem szoktuk Horthyt *admirálisként* emlegetni. Ez az idegenítő fordítás ('érezkeltetjük, hogy az angolok jobban számon tartják Horthy admirálisi rangját, mint azt, hogy később Magyarország kormányzója lett') némileg ellentmond egyes más kifejezések (reáliák) esetében követett honosító fordításnak.

Valószínű, hogy az angol olvasó számára adott magyarázatok megtartásában legalábbis néhány esetben szerepet játszott az aszimmetria jelensége is, azaz hogy a fordítók kevésbé hajlamosak implicitálni, mint explicitálni. Így például a *Recsk*hez fűzött magyarázat megtartását felfoghatjuk a fordító által követett elvek vagy normák (idegenítő fordítás, interpretív nyelvhasználat) eredményének, de a második előfordulás esetében ez a felfogás már nem indokolja a magyarázat ismétlését, itt inkább az aszimmetriáról van szó:

12. táblázat

Történelmi reáliák magyarázatának megtartása

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
His co-huddler had been in Recsk, the labour camp that had been set up as an extermination centre in the middle of the Hungarian countryside.	Gubbasztótársa megjárta Recsket, a kényszermunkatábort, amit a foglyok megsemmisítésére hoztak létre, valahol az isten háta mögött.	219/270
You see, I'd walked out of a place called Recsk, a labour camp.	Az a helyzet, hogy én leléptem Recskről, ami egy kényszermunkatábor volt.	237/293

Figyelemre méltó, hogy a fentiekén kívül a magyar fordítás megtartja az angol szövegben a *davajgitár* mellett szereplő *géppisztolyt* is (27/37), ebben az esetben sem implicitál. (Lehet persze érvelni, hogy a fiatalabb korosztályok már nem ismerik a *davajgitár* szót, viszont az *orosz patruj* kifejezést, amelyet a fordító többször használ, még kevésbé.)

3.3 Magyar szavak fordítása

Az angol szöveg néhány magyar szót változtatás nélkül átvesz, illetve egyes összetett szavakat tükörfordítással angolosít (köztük jelentős számban káromkodásokat és trágár szavakat). Ebben az esetben a fordítónak nincs más választása,

mint hogy a megfelelő magyar szavakkal fordítson, nem adhatja vissza az angol szövegben fellépő kontextuális hatást, amelyet az idegen, egzotikus vagy humoros hangzású magyar szavak és tükörfordítások adnak.

13. táblázat
Magyar szavak és tükörfordítások visszafordítása

<i>Angol eredeti – Tibor Fischer</i>	<i>Magyar fordítás – Bart István</i>	<i>oldalszám</i>
calorie money	„kalóriapénz”	16/23
their conduct ... was bunko	kifejezetten bunkón viselkedtek	17/24
parliamentarian pastries	képviselőfánk	23/32
angel-making (conducting abortions)	angyalcsinálással	25/33
in the csárda	a csárdában	56/72
a funksh	funkci	98/122
an egg and nokedli evening	tojásos-nokedlis vacsorára	116/145
reserve pálinka	dugipálinka	117/147
the bellshock	a csengőfrász	124/155
under the frog's arse	a béka segge alatt	130/162
under the coal-mining frog's arse	a bányászbéka segge alatt	130/162
in a kocsmá	a kocsmában	198/246
[Stalin] smelling the violets by their roots	[Sztálin] alulról szagolja az ibolyát	205/254
consummate invertebratery	tökéletes gerinctelensége	216/267

4. Összefoglalás, következtetések

A dolgozatban végzett elemzés megerősíti a relevancia-elmélet fordítási alkalmazásának egyik fő megállapítását, nevezetesen azt, hogy a fordítás (különösen az irodalmi fordítás) nem lehet ekvivalens az eredeti szöveggel, csak hasonló – optimális esetben optimálisan hasonló. Egy visszafordított regény kulturálisan kötött kifejezéseinek fordítása azt mutatja, hogy a szó szerint megfelelő kifejezéseken is mást ért az angol olvasó, és mást a magyar. A hatás lehet hasonló, de szükségszerűen nem azonos.

A példák elemzése sok esetben azt a benyomást keltette, mintha a magyar fordítás többet mondana a magyar olvasónak, mint az angol „eredeti” az angol olvasónak: a különböző asszociációk és enciklopédikus ismeretek révén sokkal több kontextuális hatást biztosít, mint az angol szöveg az angol olvasó számára – miközben a feldolgozási erőfeszítés igényét is csökkenti. Mennyivel több asszociációt tud a magyar olvasó kapcsolni akár a címben szereplő kifejezésekhez, akár a *ruszki, csengőfrász, sztahanovista, felszabadít, jugoszláv revizionista* stb. kifejezésekhez? Még az olyan teljesen közönséges szavak asszociációi is mások, mint a *pince, lóhús, lengyel-magyar barátság* vagy *nemzetiszínű karszalag!*

Más fordításokban ez fordítva szokott lenni. Természetesen nincs mód arra, hogy a kontextuális hatások nagyságát vagy számát valamilyen objektív módon mérni tudjuk. Objektíve csak annyit állapíthatunk meg, hogy az angol szöveg szükségszerűen **más** kontextuális hatásokat ér el az angol olvasónál, mint a magyar szöveg a magyarnál. A magyarról szó szerint angolra fordított káromkodások például az angol olvasóra feltételezhetően újszerűségükkel hatnak (‘hm, milyen érdekes ötleteik vannak ezeknek a magyaroknak’), Másrészt nem biztos, hogy az ötvenes évek kultúrshavai a mai magyar fiataloknak többet mondanak (több vagy nagyobb kontextuális hatást érnek el), mint az angol olvasónak. Az idősebb korosztályok esetében azonban megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy előfordulhat, hogy **a fordítás relevánsabb** a célnyelvi közönség számára, **mint amilyen az eredeti volt** a forrásnyelvi közönség számára.

Ezzel együtt a szóbanforgó angol regény magyar fordítása fordítás. A túlnyomórészt honosító megoldások mellett a fordító tudatosan és ösztönösen is követte a mai fordítói normákat, amelyek fontosnak tartják annak jelzését, hogy a szöveg eredetileg más nyelvkultúrából származik, tehát a fordítás interpretív nyelvhasználat. A regény a fordításban is megmarad angol regénynek, amelynek szerzője a magyarokat angol szemszögből, kissé (ön)ironikusan közelíti meg.

Mivel ez a (vissza)fordítás ily módon végül is fordítás, a fordításra jellemző általános szabályszerűségek itt is megjelennek: az elemzés során rámutattunk néhány olyan megoldásra, amely alátámasztja az aszimmetria-elméletet.

Jegyzetek

¹A fordítóval váltott e-mail vonatkozó részletei:

From: Dr. Heltai Pál
 Sent: Friday, April 25, 2008 10:10 AM
 To: Bart.Istvan
 Subject: Under the Frog

... jó lenne, ha egy kérdésben tudnál segíteni. Ez a következő: A regény több helyen tartalmaz rövid magyarázatot magyar történelmi személyekről (az érintett részeket mellékelem). Fischer T. eredetileg angol közönségnek írt, és nyilván szükségesnek érezte röviden kifejteni, ki volt Zrínyi vagy Bem apó. A kérdésem az, hogy a fordítás során megfordult-e a fejedben, hogy ezeket a magyarázatokat kihagyd, tehát tudatos döntés alapján hagytad meg a magyarázatokat (ha igen, miért), vagy nem is gondoltál a kihagyás lehetőségére?

Feladó: Bart István
 Dátum: Fri, 25 Apr 2008 17:56:53 +0200
 Címzett: Heltai Pál
 Tárgy: RE: Under the Frog

A válasz egyszerű: nem. Egyrészt azért, mert ez egy angol regény (még ha „magyar” is), a magyarizációk kihagyása ezért félrevezető lett volna. Másrészt a magyarizációk frivol tónusa jól mutatja, milyen a szerző viszonya a tárgyhoz és egyben a főszereplőt (a szerző apja) is jellemzi. Ezért ezek a nem épp tárgyyszerű magyarizációk akkor is fontos részét alkotják a könyv szövetének, ha arra az álláspontra helyezkedünk (magam is ezt vallom), hogy valójában magyar regénnyel van dolgunk, amely különféle okokból angolul íratott meg, és a fordítás csak visszahelyezi a maga természetes nyelvi közegébe. A minden frivol hányavetisége (iróniája?) ellenére is érzelmes könyv valójában az apja történeteit tovább adó szerző főhőse iránti szeretetének és csodálatának a dokumentuma: magyar apa meséli el angol fiának – ebből a kontextusból kihagyhatatlanok a „magyarizációk”.

Irodalom

- Gutt, E.-A. 1991. *Translation and relevance. Cognition and context*. Oxford: Blackwell.
- Heltai P. 2007. Ekvivalencia és kulturálisan kötött kifejezések a fordításban. In: Heltai P. (szerk.) *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia. A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. Gödöllő, 2006. április 10–12. MANYE – Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 3/2. kötet. 643–653.
- Klaudy K. 2001. Az aszimmetria hipotézis. In: Bartha M. (szerk.) *A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Székesfehérvár: KJF. 371–378.
- Klaudy K. 2006. A művelti aszimmetria fogalma a fordításkutatásban. In: Klaudy K., Dobos Cs. (szerk.) *A nyelv világa és a világ nyelvei. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. MANYE Kongresszusok előadásai Vol. 2. No.1*. Pécs–Miskolc: MANYE–Miskolci Egyetem. 414–419.
- Klaudy K. – Károly, K. 2005. Implication in Translation: Empirical Evidence for Operational Asymmetry in Translation. *Across Languages and Cultures* Vol. 6. No. 1. 13–29.
- Pedersen, J. 2005. How is Culture Rendered in Subtitles? *MuTra 2005 – Challenges of Multidimensional Translation: Conference Proceedings*. EU-High-Level Scientific Conference Series.
http://www.euroconferences.info/proceedings/2005_Proceedings/2005_proceedings.html
- Telling D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány* 5. évf. 2. 58–70.

Források

- Fischer, T. 1992/2002. *Under the Frog*. Edinburgh: Polygon / London: Vintage.
- Fischer, T. 2005. *A béka segge alatt*. (Ford.: Bart I.) Budapest: Magyar Könyvklub.
- Szemere B.: *Utazás külföldön*. Budapest: Helikon (dátum nélkül).
- Tamási Á. 1943. *Ábel Amerikában*. Budapest: Révai.